

De la invisibilitat a l'agricultura ecològica: dona i gènere als estudis rurals

Mireia Baylina Ferré
Mª Dolors Garcia Ramon

Departament de Geografia. Universitat Autònoma de Barcelona

Mireia.Baylina@uab.es

Mariadolors.Garcia.Ramon@uab.es

Introducció

La introducció de la perspectiva de gènere és una realitat als estudis rurals a Catalunya i Espanya malgrat que no ha estat una tasca fàcil ni pot donar-se per acabada. Lluny queden ja els primers treballs publicats en plena transició política que intentaven no deixar d'incloure les dones en la descripció dels canvis que es succeïen en el món rural. Des d'aleshores s'han registrat en el món canvis molt significatius quant a la posició de les dones en la societat i en l'evolució del feminisme i els estudis de gènere. En aquest sentit, l'aparició dels estudis feministes és probablement l'expressió acadèmica del moviment de dones en la mesura que l'evolució de les ciències socials tendeix a reflectir l'evolució del context social i econòmic.

Els espais rurals de la Unió Europea han anat canviant a passos agegantats i cal estudiar la seva reestructuració social i econòmica; i en aquesta tasca, l'enfocament de gènere és molt enriquidor. A Espanya, s'ha passat d'una universitat monocolor —la típica d'un règim dictatorial— a una universitat pluralista i democràtica que, en principi, ha afavorit l'obertura ideològica i la introducció de nous enfocaments conceptuals i metodològics. Entre aquests, el de gènere ha conegut un desenvolupament molt notable malgrat que no estigui encara «normalitzat» com una dimensió pròpia de qualsevol anàlisi de la realitat social. No obstant això, els progressos han estat importants i cal espe-

rar que en aquest primer decenni del segle XXI la introducció de l'enfocament de gènere es completi de manera que constitueixi un element consolidat, «normal» en els estudis rurals, com ja ocorre en altres països europeus.

A fi de portar a terme un balanç de l'enfocament de gènere en els estudis rurals a Catalunya i Espanya en els darrers decennis, ens ha semblat convenient, en primer lloc, fer una presentació del context europeu, incloent'hi una breu anàlisi de la revista *Sociologia Ruralis*, emblemàtica dels estudis rurals europeus. A continuació, a la part central i bàsica del nostre estudi, presentem el balanç de les publicacions catalanes i espanyoles sobre el tema a través d'una periodització per decennis, ja que ens permet una millor matisació. Finalment, l'article es clou amb unes reflexions finals sobre l'evolució d'aquests estudis al nostre país i la seva ubicació en el context europeu.

El context europeu dels estudis rurals

Segons l'editor de *Journal of Rural Studies*,¹ estem assistint a un dels períodes més estimulants en els estudis rurals europeus, en particular en el món anglòfon (CLOKE, 1997). Les raons d'aquest canvi es poden trobar, d'una banda, en la creixent interdisciplinarietat dels estudis rurals i, d'una altra, en la contribució de les disciplines que no s'havien integrat gaire en els anomenats estudis rurals; un bon exemple és el de la geografia agrària i la seva obertura cap a disciplines rellevants, sobretot l'anomenada «nova sociologia rural» (GÓMEZ BENITO, 1996, p. 25). En aquest sentit, és significativa la notícia que dona Whatmore el 1993 (WHATMORE, 1993a), que el seu informe és l'últim que amb l'adjectiu «agrari»/«agrícola» apareix a la revista *Progress in Human Geography*, ja que els posteriors comptaran sempre amb el de «rural» (geografia rural i/o estudis rurals) (per exemple: WHATMORE, 1993b; MARSDEN, 1994, 1996; LITTLE, 1999). Molt aviat, en aquest procés de renovació es van aixecar veus demanant que la geografia rural s'ocupés de les «geografies rurals desateses» (PHILO, 1992), és a dir, de l'estudi dels grups socials generalment marginats a les àrees rurals, cosa que equivalia a reclamar, entre altres, una presència més gran de l'enfocament de gènere (BELL i VALENTINE, 1995).

S'ha subratllat que en aquest procés de canvi sobre la valoració del «rural» en diverses ciències socials (inclosa la geografia) hi ha tingut molt a veure l'anomenat «gir cultural» dels anys noranta. Això és degut, en part, a la fascinació conceptual per la diferència i pels mètodes etnogràfics, i també per l'atracció que suposa treballar en nous centres d'interès com «l'alteritat»,² la construcció de la identitat i del paisatge, i l'èmfasi en l'espacialitat de la natura (CLOKE, 1997; MURDOCH i PRATT, 1993). En aquesta nova construcció del «rural», el

1. Aquesta revista i la ja esmentada *Sociologia Ruralis* són probablement les revistes europees més representatives dels estudis rurals i les de més prestigi acadèmic sobre el tema.

2. En anglès, «otherness».

postmodernisme desafia la universalitat dels conceptes i intenta «desagregar» la ruralitat escoltant altres veus (les de les «altres geografies rurals») i acceptant l'existència de «múltiples construccions culturals i múltiples significats adscrits al fet de viure al camp» (VALENTINE, 1997).

Naturalment, tot això ha portat a nous plantejaments en els estudis rurals dels darrers anys. L'interès per la complexitat i la fluïdesa de «l'alteritat» rural porta cap un dels temes més nous, el de la identitat rural, i com es construeix i s'experimenta per diverses persones, en diferents llocs i situacions (BRAND i HAUGEN, 1997; OLDRUP, 1999). Per exemple, davant del paper canviant de la dona en el món rural és interessant estudiar la (re)construcció de la identitat de la dona agricultora (i no només l'esposa de l'agricultor) i la (re)construcció de la ruralitat que això suposa. Així mateix, s'ha tractat també, encara que tímidament, el tema del medi ambient des d'una perspectiva de gènere (SCHMITT, 1994). I en un moment en que els «posts» estan de moda a les ciències socials, no ha de sorprendre que també s'hagi tractat l'estudi del «post-rural» i de la «post-ruralitat», termes que no es refereixen a una seqüenciació del rural, ja que el seu contingut és més de tipus metodològic i té una forta component crítica.³ En definitiva, amb la introducció d'aquests termes en la investigació el que s'intenta és «fomentar la sensibilitat per a la producció de significats que facin possible 'experiències rurals' particulars» (MURDOCH i PRATT, 1993, p. 425).

No obstant això, algunes veus alerten sobre el profund sentit metodològic que implica el «gir cultural» i els temes i preocupacions dels «nous» estudis rurals (PHILO, 1993; LITTLE, 1999). Existeix el risc de «des-materialitzar» i «de-socialitzar» el contingut del que s'estudia (PHILO, 1999) i que el gir cultural dreni part de la substància constituent d'allò que generalment hem concebut com a ciència social. Segons Little (1999), actualment existeix una forta tensió entre els enfocaments culturals i els d'economia política, així com un temor latent a l'abandonament de temes tradicionals d'interès en l'estudi de la ruralitat (com la classe social, la propietat de la terra, els plantejaments més «socialistes» del gènere, etc.) mentre que s'observa una certa preferència «postmoderna» per les explicacions excessivament individualitzades de les desigualtats i de les diferències. Ja el 1986 Little advocava la necessitat d'introduir l'enfocament de gènere en un dels primers números de *Journal of Rural Studies*, i convé assenyalar que la nova línia dels estudis rurals té molt a veure amb el desenvolupament dels estudis feministes (PHILO, 1992; LITTLE, 1999; MCDOWELL, 2000).

La conceptualització del terme gènere representa segurament un dels guanys teòrics més fructífers per a l'estudi de la posició de la dona a l'agricultura i per comprendre el significat de les relacions de gènere a la societat rural en sentit ampli (WHATMORE, 1989, 1994; VAN DER BURG i ENDEWELD, 1994). Relacionat amb aquest avenç cal destacar la seva contribució a desagregar el concepte de família rural —concebuda tradicionalment com un ens orgànic— i estudiar les

3. És exactament el que passa amb el contingut i el significat d'altres termes «post», com per exemple el postcolonialisme.

relacions de poder i desigualtat que trobem dins aquesta família. Aquest concepte de família és també un dels eixos bàsics per explicar la pervivència de les comunitats rurals. En general, els temes més tractats amb l'enfocament de gènere són els rols de gènere, la divisió sexual del treball, l'estudi de les relacions de gènere i la representació o la identitat de gènere en el món rural.

Per poder contextualitzar més bé la perspectiva de gènere en els estudis rurals a Espanya i a Catalunya s'ha considerat adient analitzar la seva evolució en una de les revistes europees més representatives i de més prestigi acadèmic, *Sociologia Ruralis*, portaveu de l'*European Society for Rural Studies*. El període analitzat es remunta a 1978 i des d'aleshores s'han publicat 59 articles⁴ i 29 ressenyes de llibres sobre dones o gènere. El pes dels articles amb enfocament de gènere per a tot el període és significatiu (un 10% del total d'articles) i des d'una perspectiva metodològica, destaca el predomini dels articles que empren l'anàlisi qualitativa. Cal assenyalar també que la meitat dels articles sobre gènere han aparegut en tres números monogràfics sobre la temàtica. Aquest fet és important de destacar donat que l'edició de números monogràfics està sempre molt relacionada amb la política editorial de la revista (*Sociologia Ruralis*, 1978, 1988, 1998).

En relació als temes més tractats a cadascuna de les dècades estudiades, cal assenyalar que de 1980 a 1989, s'observen clarament tres línies temàtiques. La primera, i probablement la més recurrent, és la **invisibilitat del treball de la dona**. Molts dels articles es centren en l'escàs valor de les dades estadístiques oficials per mesurar el treball femení, tant el realitzat a l'esfera productiva com a la reproductiva. En relació a aquesta darrera, s'avalua críticament el concepte tradicional de família, considerant-la el lloc clau per a la reproducció de les relacions patriarcals, i s'assenyala que la «visibilització» del treball de la dona (si és el cas) no ha anat acompanyada d'un increment paral·lel en la seva participació en les decisions. La **divisió sexual del treball** dona peu directament o indirectament a un gran nombre d'articles, i s'observa com l'estructura patriarcal de la societat estableix el marc d'una divisió de treball segons el gènere molt accentuada fins i tot en les economies avançades, on els homes predominen en una producció cada cop més mecanitzada i les dones són relegades a tasques menys tecnificades. Un tercer tema tractat és la **pluriactivitat i el treball fora de l'explotació**. Són les dones que provenen d'explotacions petites i les dones joves les que tenen més tendència a treballar fora de l'explotació; però la necessitat de treballar fora no ve determinada només per motius econòmics, sinó també socials i personals.

Pel que fa a la segona dècada (1990-1999), s'han pogut identificar tres temes força nous. Per una banda, comencen a publicar-se articles sobre la **construcció de les identitats de les agricultores, la masculinitat i la construcció de la ruralitat**. Algunes dones —sobretot en el nord d'Europa— utilitzen normalment maquinària pesant i això implica l'adaptació a un nou concepte de feminitat. Així mateix es planteja la diferència entre dones agricultores i dones

4. S'hi inclouen els comentaris i algunes notes editorials de certa entitat.

rurals (a més, un bon nombre ja no són d'origen rural), i es problematitza la (re)construcció de les seves identitats com a dones agricultores així com la conseqüent (re)construcció de la ruralitat. La **professionalització de les agricultores i l'educació** és un altre dels temes recurrents d'aquesta dècada, i amb un cert èmfasi en com la formació professional tradicional ajuda a perpetuar els processos actuals de socialització que modulen de forma diferent les experiències de les dones i dels homes. Finalment, un tema interessantíssim que apareix en els articles publicats en aquesta dècada és el de l'**activitat política, les estructures de poder i l'«empoderament»**,⁵ temes clau per comprendre els processos que exclouen les dones i per poder millorar la seva situació.

La perspectiva de gènere en les publicacions sobre temes rurals a Espanya i a Catalunya: una evolució cronològica i temàtica

Encara que no és fins la segona meitat dels anys vuitanta que es pot parlar pròpiament d'aquest tipus d'estudis, cal anar més enrera per poder apreciar degudament la seva evolució.⁶ A més, una cosa és tenir en compte les dones i una altra estudiar el món rural des d'una perspectiva de gènere (és a dir, incorporant els esquemes teòrics i conceptuals de la teoria feminista i de la teoria de gènere), que certament, ha trigat molt a arribar als estudis rurals. Les raons d'aquest retard (en comparació amb altres països europeus) es deuen probablement a l'androcentrisme que ha caracteritzat aquests estudis a Espanya i al menor i més lent desenvolupament dels estudis de gènere en una gran part de les ciències socials del nostre país. Les contribucions que trobem provenen majoritàriament de la sociologia i, en menor mesura, de la geografia i l'antropologia.

Amb anterioritat a aquesta dècada es poden destacar algunes incursions durant els anys setanta, que van ser realment pioneres en la temàtica (GARCÍA FERRANDO, 1975a; 1975b; 1977). Aquestes obres aborden la tesi de la feminització de l'agricultura i el caràcter adaptatiu de la població femenina rural i especialment el paper de la dona en l'explotació familiar agrària.

Els anys vuitanta o el «descobriment» de la invisibilitat del treball de la dona en el món rural

Tal com ha passat en altres països, els primers estudis es centren en l'intent de comptabilitzar el treball de la dona, després de «descobrir» que estava, en

5. En anglès, «*empowerment*».

6. Només incloem els treballs publicats a l'Estat espanyol independentment que els seus autors/es siguin espanyols/es o no. Així mateix, no es tenen en compte els treballs que els autors/es espanyols/es han publicat a l'estranger.

general, molt infravalorat. En el primer quinquenni de la dècada es comptabilitzen molt pocs treballs. El primer (ZAPATERO i JIMÉNEZ, 1980) és un treball sobre la situació de la dona a l'explotació familiar agrària en una zona d'Aragó. S'hi destaca el seu alt nivell de participació i l'escassa incidència del tipus d'apropiació de la terra en relació amb el seu treball. Al cap de poc temps es publica un breu article a la revista d'informació agrària *El Campo* (ENRÍQUEZ, 1982) que destaca les activitats de les dones agricultores gallegues, situant-les com les grans protagonistes del sector; i no és gens estrany que faci referència a les dones d'aquesta Comunitat ja que és la que ha comptat amb un índex més elevat de participació femenina en el treball agrícola a Espanya.

En el mateix any, la revista *Agricultura y Sociedad* publica un treball sobre moviments socials al camp (HUIZER, 1982), destacant el paper de les agricultores. L'autor assenyala la doble explotació que pateixen les dones rurals en moltes societats i destaca el seu major potencial de resistència en comparació a dones d'altres col·lectius professionals. Un altre article sobre les condicions de vida de les dones en zones no metropolitanes dels Estats Units apareix uns anys més tard (LEGH-PRESTON, 1985), centrant-se en l'anàlisi de les seves oportunitats d'ocupació comparant-les amb les de les àrees urbanes. La publicació de dos articles d'autors i temàtica estrangers podria interpretar-se com una mostra de l'interès per part de la direcció de la revista, malgrat l'absència d'oferta local d'articles.

La *Revista de Estudios Agrosociales* publica el 1985 un interessant article sobre el treball de la dona en un municipi gallec (FERNÁNDEZ DE LA ROTA, 1985). Aquesta investigació forma part d'un treball més ampli sobre diferents comarques espanyoles, promoguda pel Ministerio de Cultura, on participen sociòlegs i antropòlegs. S'analitzen les circumstàncies laborals de la dona que suporta el pes principal de la ramaderia i l'agricultura donat que l'home treballa sovint a l'exterior.

A la segona meitat de la dècada ja proliferen més els estudis que adopten un enfocament més de gènere. El 1987 apareix un interessant article a *Agricultura y Sociedad* (DE LA FUENTE, 1987) sobre la problemàtica de les dones rurals amb estudis, enfrontades al dilema de quedar-se a la seva comunitat o anar-se'n; l'article emfasitza els canvis d'estil de vida i de mentalitat i planteja el tema de la fugida del món rural, que estarà present, sota formes diferents, al llarg de tot el període del nostre estudi. En el mateix any es publica a la *Revista de Estudios Agrosociales* un article sobre la participació de la dona a les explotacions agràries de les Alpujarras (CALATRAVA i VERICAT, 1987) que es va presentar originalment en unes jornades sobre «La dona a l'agricultura» organitzades per la Universidad de Córdoba (febrer de 1985). És un intent de visibilitzar i comptabilitzar el treball de la dona encara que per primer cop ens trobem davant una metodologia qualitativa, que tant predominarà en els treballs de la dècada següent. El 1988 es publica de forma mimeografiada un primer treball d'equip dirigit per José Ignacio Vicente-Mazariegos (CAMARERO ET AL., 1988). Aquest equip, vinculat a la Universidad Complutense de Madrid (Departamento de Población y Ecología

Humana) porta a terme nombrosos treballs per encàrrec del Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación i juga a partir d'aquesta data un paper destacat en els estudis de gènere en el món rural espanyol des de la sociologia. En aquest treball es plantegen per primera vegada les possibilitats que el Cens Agrari del 1982 ofereix per a l'estudi del treball que realitza la dona a l'agricultura i a la ramaderia.

En el mateix any es publica un número monogràfic sobre la dona a l'agricultura a *El Campo* (1988), fet destacable ja que aquesta revista, que podríem qualificar d'alta divulgació, arriba a un públic aliè al món acadèmic. S'inclouen 18 articles molt diversos amb una perspectiva interdisciplinària (geografia, sociologia, psicologia, economia, dret) que tracten diferents problemàtiques de les dones rurals, des del seu paper en les relacions econòmiques i patrimonials de la família rural a la situació de les agricultores vídues, passant pel treball a les explotacions familiars. Els articles són molt heterogenis ja que es combinen els de caràcter més teòric amb, per exemple, els que relaten experiències de dones concretes. Cal destacar que els articles cobreixen un ampli ventall de regions espanyoles, molt en la línia de la revista. És el primer cop que es fa l'esforç d'aglutinar diversos especialistes en el tema (alguns ja coneguts, altres emergents) i, malgrat que la majoria dels articles no inclouen contingut teòric, algun d'ells ja perfila una anàlisi clarament de gènere (DURÁN, 1988; GARCIA RAMON i CÀNOVES, 1988). És important assenyalar que en força treballs ja s'introdueix un enfocament integrador que té en compte la separació entre l'esfera de la producció i la de la reproducció, separació que ha accentuat la subvaloració del treball femení ja que origina restriccions de tot tipus per a la participació de la dona en el treball «productiu». En qualsevol cas, aquesta publicació destaca per ser el primer monogràfic sobre el tema a Espanya.

L'any 1989 representa un punt d'inflexió interessant ja que una altra revista publica un nou número monogràfic sobre l'enfocament de gènere i, a la vegada, apareixen tres articles molt sòlids en conegudes revistes espanyoles d'estudis rurals. I cal destacar aquesta circumstància perquè no només es tracta d'un augment de pàgines dedicades al tema sinó d'un canvi molt destacable en el seu contingut i qualitat, ja que la majoria dels treballs utilitzen un marc teòric plenament de gènere (és a dir, un tipus d'anàlisi en què no només interessa posar de relleu les activitats de les dones sinó que es té en compte l'estructura de poder i de gènere de la societat). El monogràfic, titulat «Agricultura, gènere i espai» (*Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 1989), forma part d'un dossier més ampli sobre geografia i gènere i és el resultat d'un seminari internacional organitzat a la Universitat Autònoma de Barcelona. Cal destacar que dos dels articles tracten el problema de les fonts estadístiques (GARCIA RAMON, 1989a; MOMSEN, 1989) en dos contextos ben diferents, Espanya i Anglaterra respectivament. Ambdues autores són molt crítiques amb les possibilitats que ofereixen els censos oficials agraris i advoquen per la necessitat del treball de camp. Un altre dels articles (BERLAN, 1989) toca un tema completament nou a Espanya, el de les trajectòries professionals de les agricultores (l'autora és francesa) i destaca que els seus

perfils professionals vénen determinats per la formació assolida, però, sobretot, pel lloc que els ha assignat la divisió sexual del treball en el procés de producció. Un article molt interessant (SABATÉ, 1989a) aporta suggeriments metodològics per als estudis de gènere en el medi rural, en particular per a l'estudi de les migracions, la indústria rural i l'accessibilitat als serveis. Aquest monogràfic representa, d'alguna manera, la primera publicació col·lectiva d'un dels equips que serà més actiu durant tota la dècada següent. Es tracta de l'equip dirigit per la geògrafa Maria Dolors Garcia Ramon, que aglutina investigadors i investigadores de diferents universitats espanyoles a través de diversos projectes d'investigació de la DGICYT/DGES (Ministerio de Educación i Ciencia) durant els darrers anys vuitanta i tota la dècada dels noranta.

Tal com s'ha dit anteriorment, la *Revista de Estudios Agrosociales* publica aquest mateix any dos articles importants (WHATMORE, 1989; CÀNOVES ET AL., 1989). Un d'ells el signa l'anglesa Sarah Whatmore —una de les especialistes més conegudes internacionalment— i constitueix una destacada aportació teòrica. L'autora desenvolupa un marc d'anàlisi format per la teoria feminista i encaminat a estudiar la naturalesa de les relacions de treball familiars i la posició de les dones com «esposes d'agricultors», destacant per una banda les ideologies sobre el paper de l'esposa i, per una altra, l'experiència de treball de la dona. L'altre article discuteix una temàtica semblant (la de l'esposa agricultora) però amb un caràcter més empíric i aplicat al cas espanyol, a partir d'una anàlisi crítica del Cens Agrari de 1989. Finalment, l'article de Vicente-Mazariegos (1989), publicat a *Agricultura y Sociedad*, té el mèrit de plantejar per primera vegada el tema de la dona agrària a escala europea i assenyala la seva subordinació en el marc de les relacions familiars i de la comunitat rural. L'autor planteja una política renovada d'arrelament que consideri la seva professionalització i la participació social, i en consonància amb les creixents reivindicacions de les organitzacions agràries femenines.

Els anys noranta: dona rural, pluriactivitat i medi ambient

La creixent presència d'estudis rurals atents a la perspectiva de gènere que s'inicia als anys vuitanta arriba a la seva màxima expressió als anys noranta. Els estudis publicats durant aquesta dècada reflecteixen, en general, els profunds canvis econòmics i socials del món rural, centrats en el context de crisi de les explotacions familiars agràries i en l'inici de la ruptura generacional entre les dones rurals, posada de manifest tant en les pautes d'activitat com en els valors i expectatives vitals. Per la seva part, la geografia i la sociologia agràries també han deixat lloc, o almenys espai, a la geografia i sociologia rural, on tenen cabuda tots els processos de canvi que ocorren en aquestes àrees.

Els equips d'investigació pioners en aquests estudis publiquen el gruix dels seus treballs ja a començaments de la dècada, i també apareixen les primeres tesis doctorals. El 1990, a la Universitat Autònoma de Barcelona es presenta

la primera tesi doctoral catalana i espanyola que relaciona la geografia, el gènere i l'agricultura (CÀNOVES, 1990), una aportació teòrica i empírica sobre el treball de les dones a les explotacions familiars agràries de Catalunya. També el 1990, a *Agricultura y Sociedad* es publica un important article de reflexió sobre l'anàlisi del treball agrari des d'una perspectiva de gènere que analitza els estudis realitzats sobre la divisió sexual del treball als països avançats (GARCIA RAMON, 1990). En ell es constata que l'estudi de les relacions socials a l'agricultura, i concretament el paper que hi té la dona, és imprescindible per comprendre els processos de reestructuració i per dissenyar les polítiques agràries del futur immediat.⁷ L'article suposa també una revisió dels conceptes bàsics d'anàlisi en geografia i gènere que són susceptibles de ser aplicats en el treball en el sector agrari (divisió sexual del treball, producció, reproducció, etc.) així com una anàlisi de les possibilitats de la teoria feminista per a la seva aplicació en l'estudi del treball de la dona agricultora. Aquestes reflexions teòriques i metodològiques es recullen en els treballs que l'equip d'investigació liderat per la mateixa autora publica més endavant (GARCIA RAMON ET AL., 1991) i en particular el llibre *Mujer y Agricultura en España. Género, trabajo y contexto regional* (GARCIA RAMON ET AL., 1994). Aquesta obra és el resultat d'una ampla recerca sobre el treball de les dones a les explotacions familiars agràries de Catalunya, Andalusia i Galícia, des d'una perspectiva que integra l'anàlisi de les dues esferes, productiva i reproductiva, i amb una metodologia qualitativa, que, segons les autores, és la que permet conèixer a fons i analitzar la contribució «invisible» de les dones en les explotacions agràries i les relacions de gènere subjacents en els rols percebuts.

El 1990, investigadors de l'equip de la Universidad Complutense de Madrid impulsat per la geògrafa Ana Sabaté, publiquen alguns resultats de la seva investigació sobre la participació de les dones en la reactivació de zones rurals desafavorides, en concret sobre les treballadores rurals com a factor de localització de la indústria de la confecció, destacant les condicions de treball i de vida d'aquestes dones (MARTÍN CARO, 1990; MARTÍN GIL, 1990). El paper assignat socialment a la dona i les relacions de gènere presents en el medi rural es consideren claus en la localització industrial i es constata una estreta relació entre la industrialització difusa i la disponibilitat de mà d'obra femenina. Els treballs de l'equip es refereixen a la Comunitat Autònoma de Madrid i a altres regions interiors d'Espanya, com el cas de Toledo (SABATÉ, 1992a, 1992b, 1992c).

També a començament de la mateixa dècada apareix una de les primeres monografies regionals sobre «què és la dona a la nova societat pagesa» (GENERALITAT DE CATALUNYA, 1990) elaborat per un equip de sociòlegs rurals de la Universitat de Barcelona. L'estudi s'emmarca en el context de la modernització de l'agricul-

7 Una idea que quedarà patent anys més tard a la Conferència Europea sobre Desenvolupament Rural celebrada a Cork (1996) en la qual es plantegen les directrius de la política rural europea fins l'any 2000. La declaració de Cork posa de manifest que els recursos humans, i en particular les dones, són agents actius bàsics en la nova política de desenvolupament rural (FISCHLER, 1996; *Leader Magazine*, 1997).

tura catalana al llarg dels anys vuitanta i dels conseqüents canvis en la gestió dels recursos humans, en l'organització i distribució del treball, en la formació agrària i en la participació individual i social en la presa de decisions.

El 1991 apareixen altres tesis doctorals sobre el treball de les dones a les explotacions familiars agràries, des de la sociologia (GARCÍA BARTOLOMÉ, 1991) i des de la geografia (SALAMAÑA, 1991). En ambdues es destaca la tasca productiva i reproductiva de les dones a les explotacions agràries i el futur d'aquestes empreses familiars sense la seva participació activa. En aquest sentit, la continuïtat generacional sembla molt important i els estudis següents es dediquen a analitzar-la. El 1991 es publica *Mujer y Ruralidad. El círculo quebrado* (CAMARERO, SAMPEDRO i VICENTE-MAZARIEGOS, 1991), una obra de referència sobre el treball de la dona al medi rural que posa en primer lloc la ruptura generacional del model d'integració laboral femenina en aquestes àrees.

En el marc del «Plan para la Igualdad de Oportunidades de las Mujeres (1988-1990)», el Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación encarrega a un equip de sociòlegs encapçalats per José-Ignacio Vicente-Mazariegos l'elaboració d'un estudi en profunditat sobre la situació socioprofessional de la dona a l'agricultura. En diversos volums es recull una recopilació bibliogràfica sobre els estudis de la dona agricultora a Europa i a Espanya de 1960 a 1989, una anàlisi de les fonts estadístiques disponibles per estudiar el tema, la situació jurídica de la dona agrària a Espanya, i l'anàlisi sociològica de la situació de la dona a partir dels resultats de les enquestes a una mostra de 6.203 dones de 16 paisatges agraris espanyols (VICENTE-MAZARIEGOS, 1991a, 1991b, 1992, 1993, 1994). La implicació en el treball, la participació en l'associacionisme, l'actitud davant l'accés a la titularitat de l'explotació, la projecció socioprofessional, etc., són alguns dels temes tractats en aquest estudi, una obra de referència per a qualsevol persona interessada en la temàtica.

Igual que a la dècada anterior, les revistes *Agricultura y Sociedad* i *Revista de Estudios Agrosociales* segueixen publicant articles en números ordinaris sobre dona/gènere i agricultura/medi rural (uns cinc articles en tota la dècada). Entre ells destaquen el de García Bartolomé (1992) sobre el treball de la dona agricultora en les explotacions familiars agràries espanyoles i la seva aportació per a llur manteniment i reproducció; el de Granados i Calatrava (1993) sobre una anàlisi des de la perspectiva de gènere de la valoració dels cursos de formació bàsica agrària realitzats a Andalusia; i el de Díaz i Díaz (1995), un article sobre el paper que juguen les mares en la fugida de les filles del món rural, un tema, el de l'emigració femenina, molt característic dels primers temps de penetració de l'enfocament de gènere però que ha tornat a ser força tractat en aquesta dècada, tant a Espanya com a escala europea (DAHLSTRÖM, 1996).⁸ També el 1995, Garcia Ramon, en col·laboració amb altres autors, publica un arti-

8 Un dels principals instituts d'estudis sobre la dona a nivell europeu, el NORUT Social Science Research de Tromsø (Noruega), ha tractat el tema de l'emigració selectiva de les joves del medi rural noruec analitzant-ho com un resultat de les fortes estructures patriarcalcs que existeixen en aquestes àrees, que consideren perifèries masculines.

cle sobre una nova activitat per a les dones rurals, el turisme rural, aplicat a les regions catalana i gallega. Es tracta d'una primera contribució sobre les alternatives de treball per a les dones del món rural al marge de l'activitat agrària, exhaustivament abordat a la segona meitat de la dècada.

Els estudis empírics realitzats al llarg dels vuitanta i el primer quinquenni dels noranta subratllen les possibilitats metodològiques de l'anàlisi qualitativa per als estudis del medi rural des d'una perspectiva de gènere, i en aquest sentit, també es publiquen articles que tracten específicament aquests aspectes metodològics (BAYLINA ET AL., 1991).

El context socioeconòmic dels espais rurals en cada període ha influenciat, sense cap dubte, els treballs realitzats des de la perspectiva de gènere. Malgrat que els canvis en el treball agrari arran de la modernització de l'agricultura i de les noves relacions entre aquesta i la resta de l'economia ja s'analitzen a la geografia i la sociologia rurals els anys vuitanta, aquesta dècada i la primera meitat dels noranta recull moltes aportacions sobre la constatació del treball de les dones a les explotacions familiars agràries. La investigació es preocupa per atorgar-los el reconeixement del seu treball i treure-les de la seva invisibilitat. Més d'acord amb els canvis esmentats, s'estudia també l'abandonament de les dones del medi rural i la progressiva desfamiliarització de l'agricultura familiar. Es constata que cada cop més dones ocupen llocs de treball fora d'unes explotacions que van perdent el seu sentit tradicional com a unitat de producció econòmica i d'organització social. Algunes dones s'ocupen en l'elaboració o comercialització de productes agraris, altres en els nous processos de producció agrària intensiva, altres es subocupen en el treball a domicili a preu fet i altres en iniciatives relacionades amb els sistemes de desenvolupament rural. Seguint el reflex d'aquesta canviant realitat, a la segona meitat dels noranta apareixen obres que tracten àmpliament aquests temes.

El 1996 apareix el llibre *Género y ruralidad. Las mujeres ante el reto de la desagrarización* (SAMPEDRO, 1996). Una de les coautores del llibre *Mujer y ruralidad* (1991) adopta el concepte de gènere al títol, un tret significatiu que reflecteix l'avenç en la consolidació epistemològica d'aquests estudis. Sampedro considera que per entendre les pautes laborals de les dones al món rural ja no es pot recórrer als plantejaments tradicionals de la família pagesa, sinó que els canvis s'han d'interpretar des de la recerca, per part de les dones, d'un reconeixement més gran, una millor remuneració i un increment de l'autonomia en el seu treball. Per tant, apareix la dona com a subversora de la societat tradicional i es posa de manifest la crisi de les relacions de gènere tradicionals a la família rural.

També el 1995 la revista *El Campo* publica el seu segon número monogràfic sobre el tema, titulat «La mujer rural». Aquest dossier suposa un avenç qualitatiu molt important respecte del monogràfic anterior, de 1988, que es referia a «La mujer y la agricultura», no només per l'ampliació temàtica que suposa tractar sobre la dona que viu i/o treballa al medi rural independent-

ment de la seva vinculació a l'activitat agrària, sinó per la qualitat científica de la majoria d'articles. Es tracta d'una recopilació molt heterogènia, tant pels temes com per les escales d'anàlisi; un aparent desordre que es justifica pel caràcter global de la publicació en la qual el lector/a obté pinzellades molt interessants sobre què ocorre en altres llocs, i sobretot, com van sorgint nous temes (la relació entre el feminisme i l'ecologisme o la feminització de la pobresa i el món rural).

Una altra publicació periòdica que segueix contribuint a la difusió de l'enfocament de gènere és *Documents d'Anàlisi Geogràfica*. Al marge dels articles que van apareixent en els números ordinaris de la revista, el 1995 publica el segon número monogràfic sobre «Ocupació i vida quotidiana de les dones». No es tracta d'un número monogràfic dedicat específicament al món rural com ho va ser el primer, però inclou articles com els de Sabaté (1995) i d'Oberhauser (1995), que analitzen el paper de la dona a la industrialització de les àrees rurals d'Espanya i dels Estats Units respectivament, de Cànoves (1995) sobre l'estructura familiar i el treball de la dona a l'agricultura en algunes comarques catalanes, de Garcia Ramon i Cruz (1995) sobre el treball jornalero agrícola a Andalusia i, des d'una perspectiva metodològica, el treball de Townsend (1995) sobre la representació de les dones de la selva tropical mexicana.

Una altra contribució molt significativa, malgrat que tampoc no es tracta d'una obra específica sobre medi rural és *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género* (SABATÉ, RODRÍGUEZ i DÍAZ, 1995), el primer manual sobre geografia i gènere a Espanya elaborat per autores espanyoles. Es tracta d'una reconceptualització de la geografia que incorpora la variable gènere en el seu plantejament. Els temes sobre medi rural es recullen en els capítols sis i set, dedicats a les condicions de vida i de treball de les dones rurals dels països desenvolupats i perifèrics. L'obra suposa un avenç qualitatiu important en la producció i la difusió de l'enfocament de gènere ja que la majoria de la producció científica procedeix del món anglosaxó i pràcticament només reflecteix la problemàtica d'aquestes societats.

El tema de l'activitat laboral femenina és un dels més analitzats a la segona meitat dels noranta malgrat que, com s'ha esmentat, el gruix de les contribucions es refereix a les noves oportunitats de treball per a les dones al marge de l'agricultura. Una d'elles és el treball a les indústries agroalimentàries, com posen de manifest els treballs de Caballé i Morales (1996), i de Morales (1999; 2000) sobre la dedicació de les dones a les indústries conserveres, càrniques i d'anxoves de Catalunya i Navarra. Igualment, Prados (1998) assenyala els avantatges i els inconvenients laborals amb què es troben les dones que treballen al sector agroalimentari andalús en el marc de la flexibilitat que aporta aquesta mà d'obra. Per la seva part, Domingo i Viruela (1997) i Alfonso et al. (1998) analitzen el treball de les dones al sistema agrocomercial de les fruites i les hortalisses a València, una comunitat on la localització rural de la indústria agroalimentària ha estat determinada més pels recursos locals que per la lògica de la descentralització. Els autors/es destaquen que l'apogeu dels

nous mercats agraris (cultius intensius i primerencs) està generant noves demandes de treball a aquestes empreses que van dirigides molt especialment a les dones.

Nombrosos estudis han posat de relleu que la dona és sovint contemplada com a mà d'obra ideal per a certes activitats i el medi rural també resulta idoni per a la seva ubicació. En aquest sentit, la industrialització difosa i el treball de les dones en sectors industrials intensius en mà d'obra ho corroboren (BAYLINA, 1994; SABATÉ, 1995a). La ruralitat i la disponibilitat de mà d'obra més captiva i menys reivindicativa sembla ser un bon marc per a l'extensió del treball submergit, bé a domicili o bé en tallers semiclandestins. Els treballs de Baylina (1996), Melis i Canales (1996), Villarino i Armas (1997), Domingo i Viruela (1998a), Baylina i Garcia Ramon (1999), Viruela (2000a; 2000b) posen de manifest per a diverses regions i sectors industrials de Catalunya, el País Valencià i Galícia l'atracció que des del punt de vista social i de gènere ofereix el medi rural independentment de la tradició industrial. En força d'aquestes regions s'evidencia que la individualitat que representa el treball en el sector informal encaixa plenament en els valors de la «Nova Economia», amb la decepció que causa descobrir que s'estableix una «empresarialitat de la marginalització» (YBARRA, 2000) que afecta qualitativament les famílies, les dones i el jovent (BAYLINA, 2000; YBARRA, 2000). La involució en les condicions materials i socials de treball i el seu assentament plenament organitzat en aquestes àrees suposen, entre altres, una forta segmentació social de la dona malgrat els plantejaments igualitaris de la societat, i introdueixen al jovent en una cultura laboral allunyada dels valors de la societat del benestar.

Davant les noves funcions ecològiques i socials de l'espai rural per a la població rural i urbana, i en el marc de la recerca de noves oportunitats de treball i de desenvolupament d'aquestes àrees, apareixen articles sobre el treball de les dones en el turisme rural en la mateixa mesura que s'intensifica aquesta activitat. El turisme rural ve a ser l'estendard de les polítiques de diversificació econòmica al medi rural si hom observa els ajuts que obté des de les administracions locals, regionals i de la Unió Europea; i malgrat que no ha demostrat encara ser la panacea per al desenvolupament integrat de les àrees rurals, sí que ha estat una oportunitat per a la reactivació econòmica del medi rural des de la reforma de la política agrària comunitària. El turisme rural neix amb el suport de la creixent mobilitat poblacional i les noves pautes de consum «del rural» en les societats postindustrials, i tots els estudis realitzats corroboren que es tracta d'una activitat iniciada i gestionada per dones (GARCIA RAMON, 1995c; CABALLÉ, 1996, 1998, 1999; CÀNOVES, 1997; VILLARINO i CÀNOVES, 2000). Independentment de la zona d'estudi, tots els treballs coincideixen en destacar el reconeixement material i social que l'activitat agroturística ha atorgat al treball de la dona i l'aportació econòmica, encara que de diferent nivell segons les àrees, no fa descartar un relleu generacional en aquest terreny.

Una altra de les noves activitats que sorgeixen a les àrees rurals en aquests darrers anys és el teletreball, o una activitat de serveis que les persones poden

realitzar a domicili mitjançant la utilització de les tecnologies de la informació. En aquest sentit s'han elaborat diversos estudis sobre l'estat de la qüestió a Espanya (BLANCO, 2000; CABALLÉ, 2000) que intenten aclarir el concepte i aporten informació empírica sobre l'abast del teletreball a diferents Comunitats espanyoles. En general, es considera que el discurs tant institucional com social ha presentat el teletreball d'una forma exageradament optimista en relació a la dinamització de les àrees perifèriques o a una oportunitat laboral per a determinats grups de població, entre ells, les dones. No obstant això, opinen que pot ser una porta oberta per a professionals que vulguin fer compatible la vida professional i familiar (així ho manifesten les pròpies dones) o per aquelles que vulguin establir-se de forma autònoma i formar la seva pròpia empresa.

Es també en el darrer quinquenni dels noranta quan proliferen els estudis-estats de la qüestió sobre la dona rural en les diferents Comunitats Autònomes i solen ser finançats per les administracions més properes a aquesta realitat (ministeris d'Agricultura y Pesca, Asuntos Sociales) o directament pels Instituts regionals de la Dona (EMAKUNDE, 1994; INSTITUT CATALÀ DE LA DONA, 1994; INSTITUTO DE LA MUJER, 1995, 1996; HEGOA, 1996). Alguns d'aquests treballs són promoguts pels diversos Plans per a la Igualtat d'Oportunitats de les Dones, altres són el resultat d'encàrrecs institucionals. Un dels més recents tracta la situació actual de les dones rurals a Espanya a partir de les dades estadístiques, aportant una interessant clarificació dels termes rural i dona rural en el marc de la societat actual (PRADOS, 2000). La mateixa obra introdueix nous aspectes al marge de la situació de l'ocupació, com són el nivell de prestacions socials o la participació de la dona en la vida política d'aquestes àrees. Aquest estat de la qüestió aporta les dades actuals sobre temes objectivables i enterra alguns estereotips que ja no encaixen amb la realitat rural de moltes àrees, com per exemple en relació a la qualitat de vida.

A mida que la política agrària comunitària va atorgant més protagonisme a les accions estructurals per aconseguir un medi rural sostenible des del punt de vista social, econòmic i ecològic, van proliferant els estudis sobre l'ampli concepte de desenvolupament rural. Aquest concepte implica aprofitar els recursos endògens del territori (físics, humans, culturals) i implicar a la població local en el disseny i la gestió de les accions. L'atenció als recursos humans locals posa en primer pla a la dona, que posseeix el *know-how* en moltes activitats que poden ser alhora la base de la nova economia local (PASTOR i ESPARCIA, 1998). En aquest sentit, apareixen força articles que relacionen les dones, la igualtat d'oportunitats i el desenvolupament rural (FISCHLER, 1996; JOUFFE, 1996; JUNTA DE ANDALUCÍA, 1997) i altres que exposen les oportunitats que diverses iniciatives europees han ofert a les dones per a posar en marxa projectes econòmics (BRAITHWAITE, 1996; PASTOR i ESPARCIA, 1998; BAYONA, 1999; GARCÍA BARTOLOMÉ, 1999), i que en general consideren que han estat un catalitzador del potencial de la dona en el mercat laboral formal en el medi rural.

En general, en la segona meitat dels noranta s'observa una certa normalització en la introducció de l'enfocament de gènere en els estudis sobre el medi rural i això es percep tant en els treballs esmentats com en l'interès per a la profundització metodològica (BAYLINA, 1997; PRATS, 1998) i en la reconceptualització dels manuals de Geografia Rural, que integren transversalment la perspectiva de gènere en el seu discurs (GARCIA RAMON, TULLA i VALDOVINOS, 1995b). En concret, aquesta darrera obra compta amb un capítol dedicat íntegrament a la dona i l'entorn rural al món, i introdueix la perspectiva de gènere en altres, per exemple en tractar el tema de la pluriactivitat en els espais rurals o en plantejar l'agenda d'investigació actual en geografia rural.

Els dos darrers anys d'aquesta dècada, 1999 i 2000, mostren un increment en la quantitat de treballs realitzats, més investigadors/es sobre el tema, vinculats o no a equips de treball ja consolidats, i nous temes d'anàlisi. Dins del marc dels Plans per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, l'Institut de la Mujer organitza el 1999 una exposició itinerant acompanyada d'una obra col·lectiva sobre les dones i la societat rural (INSTITUTO DE LA MUJER, 1999). Es tracta d'una obra d'alta divulgació que té com a objectiu difondre actuacions dirigides a millorar el coneixement de la situació socioprofessional i cultural de les dones i impulsar el debat per buscar noves alternatives.

A partir d'aquesta obra, és significatiu observar com tornen els estudis sobre la invisibilitat del treball de les dones a les explotacions familiars agràries i no només per constatar la ja repetida situació de discriminació sinó per destacar quin és el paper de la dona en el nou context productiu de les explotacions familiars (amb una nova organització del treball) tenint en compte el relleu generacional i els canvis conseqüents (DURÁN i PANIAGUA, 1999; GARCÍA BARTOLOMÉ, 1999a; SAMPEDRO, 1999). Concretament, alguns articles destaquen la necessitat d'establir fórmules que permetin l'adequada cobertura social i jurídica per a professionalitzar el treball de les dones agricultores (GARCÍA BARTOLOMÉ, 1999a). La invisibilitat del treball de les dones també es constata fora de l'àmbit agrari, amb la participació d'aquestes en el treball a la indústria submergida (GARCIA RAMON i BAYLINA, 1999). D'aquest article es desprèn que si el reconeixement i la professionalització del treball de la dona és molt necessari en qualsevol àmbit, en aquest resulta imprescindible donada l'espiral de marginalització en què es troba.

Mereixen una especial atenció els articles que tracten les demandes formatives i professionals de les agricultores (LANGREO, 1999) i sobre els fòrums de participació de les dones en el medi rural (GARCÍA BARTOLOMÉ, 1999b) ja que posen de relleu les noves actituds de les dones davant el treball i la seva participació a la societat rural. La implicació de nombroses dones en la política local, en associacions culturals i cíviques, i en noves activitats econòmiques mostra el dinamisme que es registra en moltes àrees. En definitiva, el contingut del llibre és una resposta fidel al seu títol, *Mujeres y sociedad rural. Entre la inercia y la ruptura*, sense identificar necessàriament la inèrcia amb allò negatiu i mos-

trant la ruptura com un salt qualitatiu endavant en la millora del panorama vital i professional de les dones rurals.

El tema del treball pot considerar-se un clàssic en la producció científica espanyola sobre gènere i ruralitat. En aquest sentit, el 1999 es publica un llibre sobre la contribució de les dones a l'economia rural (VERA y RIVERA, 1999) que relaciona el treball productiu en diferents àmbits, no necessàriament agraris, amb el domèstic i la vida quotidiana. Una altra aportació empírica sobre el tema estrella de la invisibilitat de l'aportació econòmica de la dona, en la qual es troben a faltar unes conclusions globals.

També el 1999 apareixen nous números monogràfics de revista; el tercer de *Documents d'Anàlisi Geogràfica (DAG)*, i el de la revista castellonenca *Ruralia*. El número 35 de *DAG* tracta íntegrament sobre «Gènere i mediambient», cosa que suposa un avenç qualitatiu en la producció científica des de la perspectiva de gènere, ja que introdueix un tema clau de l'agenda social i política actual. Els diversos articles plantegen les qüestions bàsiques en la connexió entre el mediambient i el gènere, és a dir, si els homes i les dones mantenen unes relacions diferents amb l'entorn, i en cas que sigui així, a què es deuen tals diferències. Alhora, els articles reflecteixen els nombrosos debats que fan referència a la relació entre agència, estructura, coneixement i poder quan es tracta la problemàtica mediambiental.

Al marge d'aquest número de *DAG*, poques autores catalanes i espanyoles han investigat en profunditat aquests temes, i menys encara dedicats específicament al món rural. No obstant això, des de la geografia existeix tota una línia de treball que relaciona els aspectes socials i mediambientals des d'una perspectiva feminista, com ho corroboren els nombrosos treballs de Bru (1995, 1996, 1997), i els de Garcia Ramon (1992b) i Saurí (1995). Més recentment, i pel que fa als estudis rurals, destaquen els treballs de Sabaté sobre gènere, mediambient i acció política. La formació ruralista de l'autora es nota de forma explícita i implícita en els seus treballs (SABATÉ, 2000). En aquest article en concret, Sabaté analitza les relacions entre gènere i mediambient i la seva evolució en els darrers vint anys, tant des del punt de vista teòric com en les mobilitzacions socials i en la integració de la perspectiva ecofeminista en les polítiques públiques. Una de les preocupacions de Sabaté és que les polítiques mediambientals s'impregnin realment del discurs feminista sobre aquests temes, és a dir, que recullin tant les diferències com les desigualtats en la relació entre la societat i el medi.

Ruralia dedica part del número 3 (1999) a «Las mujeres en el medio rural», resultat d'una jornada de debat amb dones rurals sobre les seves preocupacions quotidianes, i el caràcter divulgatiu de la revista contribueix a la seva publicació. Es tracten temes diversos com la salut de la dona rural i les prestacions que rep del sistema sanitari (RABANAQUE, 1999), el fet de treballar en un medi masculí, un article interessant que es pot complementar amb el de Dahlström (1996) esmentat anteriorment, o la participació rural i l'experiència de poder de les dones en certs llocs de decisió del medi rural (SERRANO, 1999). Malgrat les escasses pàgines dedicades a aquesta «carpeta» monogràfica, els articles inclo-

sos aporten molts suggeriments per a recerques posteriors, una mica a l'estil del què va fer el número de *El Campo*, de 1988.

L'any 2000 confirma l'expressat anteriorment sobre l'increment del nombre d'estudis. A mitjans d'any apareix un llibre sobre el paper actual de les dones en el desenvolupament rural (GARCIA RAMON i BAYLINA, 2000) que recull l'aportació de diferents investigadors/es del grup de treball de la Universitat Autònoma de Barcelona. En ell es reflecteixen algunes de les activitats en què s'ocupen les dones rurals en l'actualitat, en uns casos molt tradicionals, en altres molt novedoses. En aquest sentit, és interessant veure com evoluciona el treball femení en indústries de llarga tradició com la del torró a Alacant (DOMINGO, 2000) o la del manipulat d'anxoves a Girona (MORALES i SALAMAÑA, 2000); o què s'espera de les dones a les noves indústries agroalimentàries implantades al medi rural andalús (PRADOS, 2000). Dos articles sobre teletreball contribueixen a la clarificació d'aquesta forma de treball i fins a quin punt pot considerar-se un nou jaciment de treball per a les dones rurals (BLANCO, 2000; CABALLÉ, 2000). En el llibre es tracten diversos temes en diferents contextos regionals, amb la qual cosa el lector/a pot deduir en quina mesura el context socioeconòmic i cultural incideix en cada activitat; i en la majoria d'articles s'empra una metodologia qualitativa, demostrant un altre cop les seves possibilitats i validesa per aquests estudis.

És molt significatiu que en els congressos actuals sobre Geografia Rural ja s'inclouin ponències sobre gènere i ruralitat. Una mostra n'és el *X Coloquio de Geografía Rural de España*, celebrat a Lleida el setembre de 2000 (GARCIA, LARRULL i MAJORAL, 2000). Sota el paraigua de «Els espais rurals en el canvi de segle: incerteses davant els processos de globalització i desenvolupament», s'inclou una àrea temàtica sobre «La dona i la reestructuració del món rural», amb dotze comunicacions que tracten temes diversos. Potser sigui en aquests fòrums recents on s'observi amb més claredat la proliferació de nous temes i nous investigadors/es. Els articles sobre les dones com a empresàries o l'agricultura ecològica mostren com es pot seguir parlant de treball i de treball agrari a partir d'activitats que s'organitzen i es gestionen d'una forma diferent a la tradicional (JIMÉNEZ, 2000), i també cal subratllar que alguns temes «històrics» en gènere i ruralitat poden i segurament convé que siguin analitzats de nou, en l'actual context rural. És el cas del paper de la dona a la caseria basca (AINZ, 2000). En aquest article s'evidencia que la dona ha estat clau en la transformació productiva de les explotacions familiars perquè renunciant a vertebrar a l'ombra la caseria ha accelerat la cessació de l'orientació productiva làctia (treball tradicional femení); una manifestació implícita de poder que cal considerar. Malgrat això, en aquesta publicació destaquen algunes investigacions que posen damunt la taula temes crucials en els actuals estudis sobre gènere i medi rural en l'àmbit internacional com el que tracta la nova ruralitat i la transformació dels rols de gènere (VILLARREAL, 2000), o l'agricultura ecològica com una alternativa de treball real per a les dones rurals (LÓPEZ, 2000). En aquest darrer article no només es plantegen les possibilitats econò-

miques d'una nova activitat amb resultats reals sinó que també es tracta des del punt de vista teòric la relació entre la perspectiva de gènere, el mediam-bient i el desenvolupament rural. Encara que sigui una primera aproximació, constitueix una aportació molt interessant que cal continuar.

Reflexions finals

Sense cap dubte, els dos darrers decennis constitueixen un dels períodes més interessants en el desenvolupament dels estudis rurals a Europa, en part a causa de la seva accentuada interdisciplinarietat i en part a causa de l'anomenat «gir cultural» i de la seva fascinació conceptual per temes nous com són la diferència, l'alteritat i la construcció de la identitat (cosa que ha implicat, per exemple, la «desagregació» del concepte de família rural i la conseqüent (re)construcció de la identitat de la dona agricultora i del mateix concepte de ruralitat). Aquest nou camí dels estudis rurals s'ha enriquit amb l'avenç dels estudis feministes, ja que la conceptualització del terme gènere ha estat un dels encerts teòrics de més importància per a assolir una comprensió més justa de les relacions de poder a la societat actual. Per això, en els estudis rurals ha anat guanyant centralitat l'enfocament de gènere, molt particularment en el món anglòfon. Malgrat que a Catalunya i a Espanya l'enfocament de gènere en els estudis rurals ha conegut un notable desenvolupament, el cert és que encara resulta insuficient. Les raons d'aquest retard comparatiu es deuen a l'androcentrisme que ha caracteritzat els estudis rurals i al menor i més lent arrelament de l'enfocament de gènere a les ciències socials.

Del resultat de la nostra anàlisi de les publicacions en les revistes més rellevants, se'n desprèn que el primer període estudiat es caracteritza sobretot per l'atenció preferent a la «visibilització» del treball de la dona a l'agricultura. Això ha conduït a una crítica metodològica interessant sobre la manca d'unes estadístiques oficials que presentin les categories adequades per comptabilitzar i valorar l'aportació laboral de les dones. Per una altra banda, aquests problemes han facilitat el pas d'una òptica de mers «estudis de dones» a la preocupació per situar les investigacions en el marc teòric que ja és propi de l'enfocament de gènere, aquell que té en compte la interrelació de l'esfera de la producció i la de la reproducció, en la qual l'activitat de les dones és fonamental.

El segon període estudiat, el dels anys noranta, ha estat marcat, en els seus inicis, per la presentació de tesis doctorals amb un enfocament de gènere i la profusió d'investigacions sobre dones finançades i publicades per diferents administracions (autonòmiques i estatal), fet que és ja un indicatiu de certa «normalització» d'aquests estudis a la universitat i a la societat en general. Tanmateix, la incorporació del gènere als manuals de geografia rural (o en els capítols sobre el rural en textos més generals) suposa també un pas endavant en aquest mateix sentit de normalització.

És en aquest període quan més es publica sobre l'anàlisi de fonts estadístiques en relació a la «invisibilitat» del treball femení, en part com a fruit del treball realitzat en el període anterior. Alhora, es consolida l'interès per un tema que sorgeix a la dècada anterior, el de l'abandonament del medi rural per part de les dones, relacionant-ho explícitament amb la progressiva desfamiliarització de l'agricultura familiar i amb una visió de la dona com a subversora de la societat agrària tradicional. En una línia fomentada per l'interès de les administracions, nombrosos estudis han tractat el paper de la dona en el desenvolupament rural, molt particularment en el turisme rural, al costat d'altres activitats com la dedicació al treball submergit o l'emergent teletreball.

Una especificitat dels estudis rurals a Espanya respecte dels altres països europeus, en particular els anglòfons, és la rellevància que es dona al medi ambient (i a l'agricultura ecològica) en els estudis amb enfocament de gènere; és a dir, estudis que posen de relleu les relacions diferents que homes i dones mantenen amb l'entorn i les raons d'aquestes diferències. Al mateix temps, també es fa palès que malgrat que en els anys vuitanta ja apareixen alguns treballs amb una òptica de gènere, són molt minoritaris en comparació amb la resta d'Europa, i, quan s'ha desenvolupat més, han coexistit amb els «estudis de les dones».

A Catalunya i a Espanya sobresurt una solidesa dels estudis empírics que no es correspon amb una aportació teòrica de nivell semblant. De fet, aquesta observació confirma la forta tradició empírica que ha tingut la geografia i les ciències socials en general al nostre país a diferència d'altres països europeus, sobretot els anglosaxons. Cal considerar, en aquest sentit, que la intervenció de l'administració per al finançament i la publicació dels treballs a Espanya pot haver fomentat un tipus d'estudi més empíric i més directament aplicat a la planificació o a la gestió.

Seguint amb aquesta comparació, cal assenyalar que el postmodernisme i el «gir cultural» han incidit molt menys en la producció espanyola que europea i això té les seves implicacions en les diferents evolucions temàtiques. Una bona part dels temes que apareixen a *Sociologia Ruralis* també s'han tractat a Espanya (per exemple, la invisibilitat del treball femení o la divisió sexual del treball), però n'hi ha altres com l'alteritat, la construcció de la identitat, la masculinitat i l'empoderament, que no s'han tractat (encara?) en els estudis rurals espanyols i catalans.

En definitiva, no hi ha cap dubte que els estudis de gènere i medi rural a Catalunya i a Espanya estan arribant a una certa maduresa que permetrà en un futur proper respondre adequadament al repte de combinar una rica tradició en estudis empírics amb una reflexió teòrica original i pròpia. D'aquesta manera es podrà contribuir d'una forma significativa al desenvolupament dels estudis de gènere sobre el medi rural en un pla internacional, en el qual massa sovint, i per raons diverses, encara s'ha parat poca atenció a les nostres aportacions.

Referències bibliogràfiques

- AINZ, M.J. (2000). «La mujer deserta del caserío vasco». A: *Actas del X Coloquio de Geografía Rural de España*. Lleida: Universitat de Lleida / Asociación de Geógrafos Españoles, p. 457-466
- ALFONSO, C.; APARICI, C.; CUCÓ, J.; DOMINGO, C. *et al.* (1998). *Mujer y trabajo: las empresas de manipulado de frutas y hortalizas en la Comunidad Valenciana*. València: Confederación Sindical Comissions Obreres
- Atlas Social de las Mujeres Asturianas* (1995). Oviedo: Principado de Asturias, Dirección General de la Mujer / Departamento de Geografía, Universidad de Oviedo
- BAYLINA, M. (1994). «Geografía de la producción, flexibilidad en el mercado de trabajo i relaciones de género. L'exemple del treball industrial a domicili». *Cuadernos de Geografía* [València], 55, p. 45-61
- BAYLINA, M. (1996). *Trabajo industrial a domicilio, género y contexto regional en la España rural*. Tesi Doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona.
- BAYLINA, M. (1997). «Metodología cualitativa y estudios de geografía y género». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 30, p. 123-138
- BAYLINA, M. (2000). «Unidas por el mismo hilo. Un estado de la cuestión sobre el trabajo a domicilio». A: GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. [eds.]. *El nuevo papel de la mujer en el desarrollo rural*. Barcelona: Oikos-Tau, p. 219-244
- BAYLINA, M.; CÁNOVES, G.; GARCIA RAMON, M.D.; VILLARINO, M. (1991). «La entrevista en profundidad como método de análisis en geografía rural: Mujeres agricultoras y relaciones de género en la costa gallega». A: *VI Coloquio de Geografía Rural*. Madrid: Asociación de Geógrafos Españoles, p. 11-19
- BAYONA, C. (1999). «Las iniciativas comunitarias LEADER y NOW han sido un estímulo para las mujeres». *Actualidad Leader*, 5, p. 6-7
- BELL, D.; VALENTINE, G. (1995). «Queer country: rural lesbians and gays lives». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 11 (2), p. 113-122
- BERICAT, E.; CAMARERO, M. (1994). *Trabajadoras y trabajos en la Andalucía rural*. Sevilla: Instituto Andaluz de la Mujer (Serie Estudios, 3)
- BERLAN, M. (1985). «Modes d'acquisition et de production des savoirs des agricultrices». Comunicació presentada en el col·loqui *Enseignements agricoles et formation des ruraux*. París: Ministère de l'Agriculture (23-25 gener)
- BLANCO, A. (2000). «Mujer y teletrabajo. ¿La nueva panacea de las regiones rurales?». A: GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. [eds.]. *El nuevo papel de la mujer en el desarrollo rural*. Barcelona: Oikos-Tau, p. 311-328
- BLANCO, A.; CÁNOVES, G. (1998). «El teletrabajo, ¿alternativa para el mundo rural?». A: *IX Coloquio de Geografía Rural*. Vitoria-Gasteiz: Universidad del País Vasco, Asociación de Geógrafos Españoles, p. 57-62
- BRAITHWAITE, M. (1996). «Copartícipes de pleno derecho en el desarrollo. Mujeres, igualdad de oportunidades y desarrollo rural». *Leader Magazine* [Brusel·les], 11, p. 6-11

- BRANDT, B.; HAUGEN, M. (1997). «Rural women, feminism and the politics of identity». *Sociologia Ruralis* [Assen, Països Baixos], 37 (3), p. 325-344
- BRU, J. (1995). «El medi està androcentrat. Qui el desandrocentritzarà? Experiència femenina, coneixement ecològic i canvi cultural». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 26, p. 117-130
- BRU, J. (1996). «Las movilizaciones medioambientales desde una perspectiva de género: tres casos de estudio en Catalunya, Andalucía y País Vasco». *Mientras Tanto* [Barcelona], 6, p. 61-82
- BRU, J. (1997). *Medio ambiente, poder y espectáculo*. Barcelona: Icària
- BRUNN, S. (1992). «Are we missing our 'forests' and our 'trees'? It's time for a consensus». *Annals of the Association of American Geographers* [Washington], 82, p. 1-2
- CABALLÉ, A. (1996). «Dona i reestructuració a les àrees rurals: el cas de l'agroturisme a les comarques del Solsonès, el Bages i el Berguedà». *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* [Barcelona], 42, p. 37-100
- CABALLÉ, A. (1998). *Género, agroturismo y contexto regional en España*. Tesi Doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona
- CABALLÉ, A. (1999). *L'agroturisme a l'Estat espanyol. Anàlisi de l'oferta des d'una perspectiva de gènere*. Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona (Col·lecció Materials, 78)
- CABALLÉ, A. (2000). «El teletrabajo entendido como forma de trabajo». A: GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. [eds.]. *El nuevo papel de la mujer en el desarrollo rural*. Barcelona: Oikos-Tau, p. 291-310
- CABALLÉ, A.; MORALES, S. (1996). «La mujer en la industria agroalimentaria y el desarrollo rural. El caso de las conservas de anchoas y las cárnicas (Girona) y la conserva de vegetales (Ribera de Navarra)». A: *Actas del VIII Coloquio de Geografía Rural*. Saragossa: Universidad de Zaragoza / Asociación de Geógrafos Españoles, p. 581-592
- CALATRAVA, J.; VERICAT, M.R. (1987). «Trabajo femenino y agricultura marginal: la mujer en la explotación agraria de las Alpujarras». *Revista de Estudios Agrosociales* [Madrid], 141, p. 65-83
- CAMARERO, L.A.; SAMPEDRO, R.; VICENTE-MAZARIEGOS, J.L. (1991). *Mujer y ruralidad. El círculo quebrado*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer
- CÁNOVES, G. (1989). «La actividad de la mujer en la explotación agraria familiar. Un estudio piloto en las zonas de Osona y Gerona». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 14, p. 73-88
- CÁNOVES, G. (1990). *Mujer, trabajo y explotación agraria familiar en Cataluña: un análisis desde la geografía del género*. Tesi Doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona
- CÁNOVES, G. (1995). «Estructura familiar i el treball de la dona a l'agricultura: el cas d'Osona i el Baix Empordà». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 26, p. 53-71
- CÁNOVES, G. (1997). «El papel de la mujer en el turismo rural: El caso de Cataluña

- y Galicia». A: LÓPEZ ONTIVEROS, A.; MOLINERO, F. [coords.] *La investigación hispano-británica reciente en geografía rural: Del campo tradicional a la transición postproductivista*. Asociación de Geógrafos Españoles, p. 229-238
- CÁNOVES, G.; GARCIA RAMON, M.D. (1988). «El papel de la mujer en la explotación agraria familiar». *El Campo. Boletín de Información Agraria* [Bilbao], 107, p. 54-58
- CÁNOVES, G.; GARCIA RAMON, M.D.; SOLSONA, M. (1989). «Mujeres agricultoras, esposas agricultoras: un trabajo invisible en las explotaciones familiares». *Revista de Estudios Agrosociales* [Madrid], 147, p. 65-69
- CLOKE, P. (1997). «Country backwater to virtual village? Rural studies and 'The Cultural Turn'». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 13 (4), p. 367-375
- DAHLSTRÖM, M. (1996). «Young women in a male periphery. Experiences from the Scandinavian North». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 12 (3), p. 259-271
- DE LA FUENTE, G. (1987). «Las jóvenes rurales en la encrucijada del cambio (el caso castellano)». *Agricultura y Sociedad* [Madrid], 42, p. 47-72
- DÍAZ MENDEZ, C.; DÍAZ MARTÍNEZ, C. (1995). «De mujer a mujer: estrategias femeninas de huída del medio rural». *Agricultura y Sociedad*, 76 [Madrid], p. 205-218
- DIRECCIÓN REGIONAL DE LA MUJER (1995). *Síntesis de la situación de la mujer rural en Asturias*. Oviedo: Consejería de Educación, Cultura, Deportes y Juventud
- Documents D'Anàlisi Geogràfica* (1989). Número monogràfic sobre «Geografia i Gènere» [Bellaterra], 14
- Documents D'Anàlisi Geogràfica* (1995). Número monogràfic sobre «Treball, ocupació i vida quotidiana de les dones» [Bellaterra], 26
- Documents D'Anàlisi Geogràfica* (1999). Número monogràfic sobre «Gènere i mediambient» [Bellaterra], 35
- DOMINGO, C. (1993). «El trabajo de las mujeres en el sistema citrícola valenciano». *Cuadernos de Geografía* [València], 53, p. 85-109
- DOMINGO, C. (2000). «Trabajo femenino en una antigua industrial rural: el turrón». A: GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. [eds.]. *El nuevo papel de la mujer en el desarrollo rural*. Barcelona: Oikos-Tau, p. 93-112
- DOMINGO, C.; VIRUELA, R. (1997). «Trabajo femenino en agroindustrias tradicionales». *Cuadernos de Geografía* [València], 61, p. 1-15
- DOMINGO, C.; VIRUELA, R. (1998a). «Mujeres y economía irregular». *Asparkia. Revista de investigación feminista* [Castelló], 9, p. 121-137
- DURÁN, M.A. (1988). «Mujeres y hombres en el campo español». *El Campo. Boletín de Información Agraria* [Bilbao], 107, p. 3-16
- DURÁN, M.A.; PANIAGUA, A. (1999). «Visibilidad e invisibilidad del trabajo de las mujeres rurales». A: INSTITUTO DE LA MUJER. *Mujeres y sociedad rural. Entre la inercia y la ruptura*. Madrid, p. 27-49
- El Campo. Boletín de Información Agraria* (1988). Número monogràfic «La mujer y la agricultura» [Bilbao], 107

- El Campo. Boletín de Información Agraria* (1995). Número monogràfic «La mujer rural» [Bilbao], 133
- EMAKUNDE/INSTITUTO VASCO DE LA MUJER (1994). *Las mujeres rurales en la Comunidad Autónoma de Euskadi*. Vitoria/Gasteiz: Gobierno Vasco
- ENRÍQUEZ, M.C. (1982). «La mujer en la agricultura gallega». *El Campo. Boletín de Información Agraria* [Bilbao], 86, p. 156-157
- FERNÁNDEZ DE ROTA, J.A. (1985). «El trabajo de la mujer en un municipio rural gallego». *Revista de Estudios Agrosociales* [Madrid]
- FISHLER, F. (1996). «Editorial: Mujeres, igualdad de oportunidades y desarrollo rural». *Leader Magazine* [Brusel·les], 11, p. 2-3
- GARCÍA, F.; LARRULL, A.; MAJORAL, R. [eds.] (2000). *Actas del X Coloquio de Geografía Rural de España*. Lleida: Universitat de Lleida / Asociación de Geógrafos Españoles
- GARCÍA BARTOLOMÉ, J.M. (1991). *La mujer agricultora ante el futuro del mundo rural*. Tesis Doctoral, Facultad de Ciencias Políticas y Sociología, Universidad Complutense de Madrid
- GARCÍA BARTOLOMÉ, J.M. (1992). «El trabajo de la mujer agricultora en las explotaciones familiares agrarias españolas». *Revista de Estudios Agrosociales* [Madrid], 161, p. 71-97
- GARCÍA BARTOLOMÉ, J.M. (1994). «¿Mujeres agricultoras o mujeres de agricultores?». *El Boletín* [Madrid], 11
- GARCÍA BARTOLOMÉ, J.M. (1999a). «Mujeres rurales, sociedad civil y desarrollo rural». A: INSTITUTO DE LA MUJER, *Mujeres y sociedad rural. Entre la inercia y la ruptura*. Madrid, p. 63-79
- GARCÍA BARTOLOMÉ, J.M. (1999b). «Las mujeres en el ámbito de las explotaciones familiares agrarias». A: INSTITUTO DE LA MUJER, *Mujeres y sociedad rural. Entre la inercia y la ruptura*. Madrid, p. 51-61
- GARCÍA FERRANDO, M. (1975a). «Cambio social y trabajo de la mujer en la sociedad rural española». A: *Promoción profesional de la mujer en los medios rural y suburbano*. Madrid: Ministerio de Trabajo, Comisión Nacional de Trabajo Femenino
- GARCÍA FERRANDO, M. (1975b). «Mujer y trabajo en la sociedad rural española». *Revista de Estudios Agrosociales* [Madrid], 92, p. 7-65
- GARCÍA FERRANDO, M. (1977). *Mujer y sociedad rural. Un análisis sociológico sobre trabajo e ideología*. Madrid: Edicusa
- GARCIA RAMON, M.D. (1989a). «Actividad agraria y género en España: una aproximación a partir del Censo Agrario de 1982». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 14, p. 89-114
- GARCIA RAMON, M.D. (1989b). «Para no excluir del estudio a la mitad del género humano: un desafío pendiente en geografía humana». *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles* [Madrid], 9, p. 27-48
- GARCIA RAMON, M.D. (1989c). «Género, espacio y entorno: ¿Hacia una renovación conceptual de la geografía? Una introducción». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 14, p. 7-13

- GARCIA RAMON, M.D. (1990). «La división sexual del trabajo y el enfoque de género en el estudio de la agricultura de los países desarrollados». *Agricultura y Sociedad* [Madrid], 55, p. 251-276
- GARCIA RAMON, M.D. (1992a). «Sarah Whatmore, Farming women, gender, work and family enterprise, London, Macmillan, 1991». *Ressenya a Agricultura y Sociedad* [Madrid], 64, p. 301-304
- GARCIA RAMON, M.D. (1992b). «Medi ambient, espai, paisatge i lloc: una perspectiva des de la geografia del gènere». *Treballs de Geografia* [Palma de Mallorca], 44, p. 39-45
- GARCIA RAMON, M.D. (1998). «Gènere, espai i societat: Una panoràmica de la geografia internacional a finals dels anys 90». *Cuadernos de Geografia* [València], 64, p. 295-312
- GARCIA RAMON, M.D.; CRUZ, J.; SALAMAÑA, I.; VILLARINO, M (1994). *Mujer y agricultura en España. Género, trabajo y contexto regional*. Barcelona: Oikos-Tau
- GARCIA RAMON, M.D., TULLA, A.; VALDOVINOS, N. (1995). *Geografía Rural*. Madrid: Síntesis
- GARCIA RAMON, M.D.; CÁNOVES, G.; SALAMAÑA, I.; VALDOVINOS, N.; VILLARINO, M. (1995). «Trabajo de la mujer, turismo rural y percepción del entorno: una comparación entre Cataluña y Galicia». *Agricultura y Sociedad* [Madrid], 75, p. 115-152
- GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. (1999). «Trabajo a domicilio en sectores industriales». A: INSTITUTO DE LA MUJER, *Mujeres y sociedad rural. Entre la inercia y la ruptura*. Madrid, p. 81-95
- GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. [eds.] (2000). *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*. Barcelona: Oikos-Tau
- GENERALITAT DE CATALUNYA (1990). *La dona pagesa catalana. Davant l'horitzó de l'any 2000*. Barcelona: Departament de la Presidència, Comissió Interdepartamental de Promoció de la Dona
- GÓMEZ BENITO, C. (1996). «Veinte años de sociología rural en *Agricultura y Sociedad*». *Agricultura y Sociedad. XX Aniversario 1976-1996. Suplemento al nº 80-81* [Madrid], p. 21-70
- GRANADOS, A.; CALATRAVA, J. (1993). «Diferencias de percepción y valoración de actividades formativas entre trabajadores agrarios de ambos sexos en Andalucía». *Revista de Estudios Agrosociales* [Madrid], 163, p. 21-26
- HEGOA (1996). *Mujeres en el mundo rural*. Bilbao: Instituto de estudios para el desarrollo y la economía internacional del País Vasco
- HUIZER, G. (1982). «Movimientos de campesinos y campesinas y su reacción ante la depauperación: ¿La dialéctica de la liberación?». *Agricultura y Sociedad* [Madrid], 23
- INSTITUT CATALÀ DE LA DONA (1994). *La dona en el món rural. Situació i perspectives*. Barcelona: Generalitat de Catalunya
- INSTITUTO DE LA MUJER (1994). *Las mujeres protagonistas del desarrollo rural 1994-95*. Ponencias elaboradas por el comité de personas expertas. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales

- INSTITUTO DE LA MUJER (1995). *Carta para la igualdad de oportunidades de las mujeres en el ámbito rural*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales
- INSTITUTO DE LA MUJER (1996). *Resumen de la Carta para la igualdad de oportunidades de las mujeres en el ámbito rural, Las mujeres protagonistas en el desarrollo rural*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales
- INSTITUTO DE LA MUJER (1999). *Mujeres y sociedad rural. Entre la inercia y la ruptura*. Madrid: Ministerio de Trabajo y Asuntos Sociales, Unión Europea, Fondo Social Europeo
- JIMÉNEZ, R. (2000). «La mujer empresaria en la comarca de Cazorla». A: *Actas del X Coloquio de Geografía Rural de España*. Lleida: Universitat de Lleida / Asociación de Geógrafos Españoles, p. 480-489
- JOUFFE, M. (1996). «Igualdad de oportunidades entre las mujeres y los hombres: una ambición europea. Mujeres, igualdad de oportunidades y desarrollo rural». *Leader Magazine* [Brusel·les], 11, p. 12-14
- Journal Of Rural Studies* (1991). Número monogràfic sobre «Women in agriculture». [Oxford] 7 (1-2)
- JUNTA DE ANDALUCIA (1997). *La mujer: clave del desarrollo rural*. Sevilla: Consejería de Agricultura y Pesca
- LANGREO, A. (1999). «Asalariadas en la agricultura». A: INSTITUTO DE LA MUJER. *Mujeres y sociedad rural. Entre la inercia y la ruptura*. Madrid, p. 131-139
- LARROSA, J.A. (1998). «El paro femenino en la Comunidad Valenciana». *Cuadernos de Geografía* [València], 64, p. 463-484
- Leader Magazine* (1997). «La Europa rural en el horizonte 2000: hacia una política integrada de desarrollo duradero», [Brusel·les] 13, Comisión Europea, DG VI Agricultura
- LEGH-PRESTON, N. (1985). «La situación de las mujeres y de las minorías en las zonas no metropolitanas de Estados Unidos». *Agricultura y Sociedad* [Madrid], 36-37, p. 145-171
- LITTLE, J. (1986). «Feminist perspectives in rural geography: and introduction». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 281, p. 1-8
- LITTLE, J. (1996). «Women and the rural idyll». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 12, p.101-111
- LITTLE, J. (1999). «Otherness, representation and the cultural construction of rurality». *Progress in Human Geography* [Londres], 23 (3), p. 437-442
- LÓPEZ PASTOR, A.T. (1999). «Un nuevo protagonismo. El papel fundamental de la mujer en el desarrollo rural». *Actualidad Leader*, 5, p. 10-14
- LÓPEZ, R.M. (2000). «La agricultura ecológica como una alternativa para las mujeres». A: *Actas del X Coloquio de Geografía Rural de España*. Lleida: Universitat de Lleida / Asociación de Geógrafos Españoles, p. 490-498
- MARSDEN, T. (1994). «Opening the boundaries of the rural experience: progressing critical tensions». *Progress in Human Geography* [Londres], 18 (4), p. 523-531

- MARSDEN, T. (1996). «Rural geography trend report: the social and political bases of rural restructuring». *Progress in Human Geography* [Londres], 20 (2), p. 246-258
- MARTÍN CARO, J.L. (1990). «Industrialización rural y condiciones de trabajo de la mujer en el sector textil de Madrid». A: *III Coloquio de Geografía Industrial*. Sevilla: Asociación de Geógrafos Españoles, p. 76-93
- MARTÍN GIL, F. (1990). «Las trabajadoras rurales como factor de localización de la industria de la confección. Algunas estrategias empresariales». A: *III Coloquio de Geografía Industrial*. Sevilla: Asociación de Geógrafos Españoles, p. 65-75
- MCDOWELL, L. (2000). *Género, identidad y lugar*. València: Càtedra / Universitat de València
- MELIS, A.; CANALES, G. (1996). «El trabajo a domicilio en la Vega Baja del Segura (Alicante): origen y desarrollo en un municipio agrícola». *Investigaciones Geográficas* [Alacant], 16, p. 137-154
- MOMSEN, J. (1989). «Género y agricultura en Inglaterra». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 14, p. 115-130
- MORALES, S. (2000). «Trayectorias laborales femeninas en áreas rurales. El ejemplo del trabajo femenino en agroindustrias tradicionales de Catalunya». A: *Actas del X Coloquio de Geografía Rural de España*. Lleida: Universitat de Lleida / Asociación de Geógrafos Españoles, p. 508-513
- MORALES, S.; SALAMAÑA, I. (2000). «Trabajo femenino en industrias tradicionales de Catalunya». A: GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. [eds.]. *El nuevo papel de la mujer en el desarrollo rural*. Barcelona, Oikos-Tau, p. 113-132
- MURDOCH, J.; PRATT, A. (1993). «Rural studies: modernism, post-modernism and the post-rural». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 9 (4), p. 411-427
- OBERHAUSER, A. (1995). «Espai, gènere i estratègies econòmiques de la unitat familiar: el treball a domicili de les dones a l'Apalàtxia rural». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 26, p. 147-165
- OLDRUP, H. (1999). «Women working off the farm: reconstructing gender identity in Danish agriculture». *Sociologia Ruralis* [Assen, Països Baixos], 39 (3), p. 343-358
- PASTOR, C.; ESPARCIA, J. (1998). «Alternativas económicas en el ámbito rural interior. El papel de las mujeres en el desarrollo rural». *Cuadernos de Geografía* [València], 64, p. 527-542
- PHILO, C. (1992). «Neglected rural geographies: a review». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 8 (2), p. 193-207
- PHILO, C. (1993). «Postmodern rural geography? A reply to Murdoch and Pratt». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 9 (4), p. 429-436
- PHILO, C. (1999). «Más palabras, más mundos: reflexiones en torno al 'giro cultural' y a la geografía social». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 34, p. 81-99
- PRADOS, M.J. (1998). «Trabajadoras de segunda clase. Mujer y empleo en el sector agroalimentario andaluz». *Trabajo*, 4, p. 171-186

- PRADOS, M.J. (2000a). *Situación socioeconómica de las mujeres rurales en España*. Sevilla: Junta de Andalucía, Consejería de Agricultura y Pesca
- PRADOS, M.J. (2000b). «El último eslabón en la cadena de producción. Manipuladoras e industria agroalimentaria en Andalucía». A: GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. [eds.]. *El nuevo papel de la mujer en el desarrollo rural*. Barcelona: Oikos-Tau, p. 133-150
- PRATS, M. (1998). «Geografía feminista i metodologia: reflexió sobre un procés d'aprenentatge paral·lel». *Cuadernos de Geografía* [València], 64, p. 313-323
- RABANAQUE, G. (1999). «Mujer rural, salud y calidad de vida». *Ruralia. Revista del món rural valencià* [Castelló], 3, p. 5-8
- Ruralia. Revista del món rural valencià* (1999). Dossier sobre «Las mujeres en el medio rural», [Castelló] 3, CRIE (Centre Rural d'Informació Europea)
- SABATÉ, A. (1989a). «Geografía y género en el medio rural: algunas líneas de análisis». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 14, p. 131-147
- SABATÉ, A. (1992a). «La participación de las mujeres en la dinámica social de zonas rurales desfavorecidas». A: *Desarrollo local y Medio Ambiente en zonas desfavorecidas*. Madrid: Ministerio de Obras Públicas y Transportes, p. 123-138
- SABATÉ, A. (1992b). «Trabajo, género y diversificación económica en zonas rurales». *Treballs de Geografia* [Palma de Mallorca], 44, p. 99-107
- SABATÉ, A. (1992c). «Industria rural en Toledo: la incorporación de las mujeres al mercado de trabajo». *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* [Madrid], 12, p. 277-288
- SABATÉ, A. (1995). «Mercat de treball femení i industrialització rural a Espanya: relacions amb l'economia global». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 26, p. 167-178.
- SABATÉ, A. (1999). «Género, medioambiente y globalización: una perspectiva desde el Sur». A: VILLOTA, P. [ed.] *Globalización y género*. Madrid: Síntesis, p. 181-195
- SABATÉ, A. (2000). «Género, medio ambiente y acción política: un debate pendiente en la geografía actual». *Anales de Geografía de la Universidad Complutense* [Madrid], 20, p. 177-191
- SABATÉ, A., RODRÍGUEZ, J.; DÍAZ, M.A. (1995). *Mujeres, espacio y sociedad. Hacia una geografía del género*. Madrid: Síntesis.
- SALAMAÑA, I. (1991). *La dona pagesa, l'oblidada de l'explotació familiar agrària*. Tesis Doctoral, Departament de Geografia, Universitat Autònoma de Barcelona
- SAMPEDRO, R. (1996). *Género y ruralidad. Las mujeres ante el reto de la desagrarización*. Madrid: Instituto de la Mujer
- SAMPEDRO, R. (1999). «Las mujeres rurales ante el reto de la desagrarización». A: INSTITUTO DE LA MUJER, *Mujeres y sociedad rural. Entre la inercia y la ruptura*. Madrid, p. 15-25
- SAURÍ, D. (1995). «Recursos ambientales, pluriactividad y género en la reestructuración de los espacios rurales de los países europeos». *El Campo. Boletín de Información Agraria* [Bilbao], 133, p. 25-38

- SCHMITT, M. (1994). «Women farmers and the influence of ecofeminism on the greening of German agriculture». A: WHATMORE, S., MARSDEN, T.; LOWE, Ph. (eds.): *Gender and Rurality*. Londres: David Fulton, p. 102-116
- SERRANO, P. (1999). «Participant dins la ruralitat». *Ruralia. Revista del món rural valencià* [Castelló], 3, p. 17-20
- Sociologia Ruralis* (1978). Número monogràfic sobre «The special role of women in rural society». [Assen, Països Baixos], 18 (2/3)
- Sociologia Ruralis* (1988). Número monogràfic sobre «Farm women in Europe». [Assen, Països Baixos], 27 (4)
- Sociologia Ruralis* (1998). Número monogràfic sobre «The empowerment of farm women». [Assen, Països Baixos], 38 (3)
- TOWNSEND, J. (1999). «Gènere i canvi agro-ecològic en l'ocupació de la terra a Mèxic». *Documents d'Anàlisi Geogràfica* [Bellaterra], 35, p. 101-119
- VALENTINE, G. (1997). «A safe place to grow up? Parenting, perceptions of children's safety and the rural idyll». *Journal of Rural Studies* [Oxford], 13 (2), p. 137-148
- VAN DER BURG, M.; ENDEWELD, M. [eds.] (1994). *Women on family farms: Gender research, EC policies and new perspectives*. Wageningen: Wageningen Agricultural University
- VERA, A.; RIVERA, J. (1999). *Contribución invisible de las mujeres a la economía. El caso específico del mundo rural*. Madrid: Ministerio de Asuntos Sociales, Instituto de la Mujer
- VICENTE-MAZARIEGOS, J.I. (1989). «Las mujeres en la agricultura europea: elementos para su estudio sociológico». *Agricultura y Sociedad* [Madrid], 51, p. 205-228
- VICENTE-MAZARIEGOS, J.I. et al. (1991a). *Situación socioprofesional de la mujer en la agricultura. Recopilación Bibliográfica*. Madrid: MAPA
- VICENTE-MAZARIEGOS, J.I. et al. (1991b). *Situación socioprofesional de la mujer en la agricultura. II La mujer en las estadísticas oficiales*. Madrid: MAPA
- VICENTE-MAZARIEGOS, J.I. et al. (1992). *Situación socioprofesional de la mujer en la agricultura. IV Análisis jurídico*. Madrid: MAPA
- VICENTE-MAZARIEGOS, J.I. et al. (1993). *Situación socioprofesional de la mujer en la agricultura. V Análisis sociológico*. Madrid: MAPA
- VICENTE-MAZARIEGOS, J.I. et al. (1994). *Situación socioprofesional de la mujer en la agricultura. III Estudio comparativo con las agricultoras europeas*. Madrid: MAPA
- VILLARINO, M. (1993). «La mujer rural gallega: un protagonismo permanente». *El Campo. Boletín de Información Agraria* [Bilbao], 127, p. 241-251
- VILLARINO, M.; ARMAS, P. (1997). «Globalización y sistemas productivos locales en el textil gallego». A: *Dinámica litoral-interior. Actas del XV Congreso de Geógrafos Españoles*. Santiago de Compostela: Asociación de Geógrafos Españoles, Departamento de Geografía, Universidad de Santiago de Compostela, p. 983-993
- VILLARINO, M.; CÁNOVES, G. (2000). «Turismo en espacio rural: mujeres, las

- iniciadoras; el territorio, recurso y condicionante». A: *Actas del X Coloquio de Geografía Rural de España*. Lleida: Universitat de Lleida / Asociación de Geógrafos Españoles, p. 547-557
- VILLARREAL, N. (2000). «Proposiciones sobre nueva ruralidad y transformaciones en los roles de género». A: *Actas del X Coloquio de Geografía Rural de España*. Lleida: Universitat de Lleida / Asociación de Geógrafos Españoles, p. 540-546
- VIRUELA, R. (2000a). «Características del trabajo de la mujer en la industria del calzado». A: SAN MIGUEL, B. [ed.] *Zapatos de cristal. La mujer como protagonista en la industria valenciana del calzado*. València: Secretaria de la Dona, CCOO del País Valencià (Colección Derecho al trabajo, 3), p. 37-63
- VIRUELA, R. (2000b). «Mujeres y trabajo no declarado en la industria del calzado». A: GARCIA RAMON, M.D.; BAYLINA, M. [eds.] *El nuevo papel de las mujeres en el desarrollo rural*. Barcelona: Oikos-Tau, p. 269-288
- WGSG (Women and Geography Study Group of the Institute of British Geographers) (1997). *Feminist Geographies. Explorations in Diversity and Difference*. Londres: Longman
- WHATMORE, S. (1989). «¿Ciclo vital o patriarcado? Cambios en las divisiones del trabajo en la explotación agraria familiar por razón del sexo». *Revista de Estudios Agro-Sociales* [Madrid], 147, p. 7-43
- WHATMORE, S. (1993a). «Agricultural geography». *Progress in Human Geography* [Londres], 17 (1), p. 84-91
- WHATMORE, S. (1993b). «Sustainable rural geographies?». *Progress in Human Geography* [Londres], 17 (4), p. 538-547
- YBARRA, J.A. (2000). «Las nuevas ropas de una vieja dama. La economía sumergida a las puertas del nuevo milenio». A: SAN MIGUEL, B. [ed.] *Zapatos de cristal. La mujer como protagonista en la industria valenciana del calzado*. València, Secretaria de la Dona, CCOO del País Valencià (Colección Derecho al trabajo, 3), p. 15-21
- ZAPATERO, S.; JIMÉNEZ, R. (1980). *La mujer en la explotación familiar agraria: Estudio de una zona aragonesa*. Saragossa: Centro de Investigación y Desarrollo Agrario del Ebro.